

БОЯН ВЪЛЧЕВ

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ДИАЛЕКТНАТА ОСНОВА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК*

Boian Valtchev

ONCE AGAIN FOR THE DIALECT BASE OF THE BULGARIAN LITERARY LANGUAGE

Different opinions on the dialect base of the Bulgarian literary language have been shared. The author expresses categorically his position on two basic questions regarding: 1. interruptions in the history of the Bulgarian literary language and 2. North-East Bulgaria base of the literary language. It is shown that in its development the literary language has autonomy towards its dialect base.

Темата за основата на българския книжовен език е била в центъра на вниманието на редица изследователи. Досега във връзка с нея са изказвани различни – често противоположни мнения – но не е била изградена ясно и недвусмислено изразена представа. При разглеждането на този въпрос липсва преди всичко единна методологическа база. Затова – както впрочем е характерно за по-голямата част от всеки вид познание (и особено за хуманитарното) – изследователите подхождат към въпроса преди всичко от позицията на своя собствен уникален научен и житейски опит. Реално – колкото и куриозно да звучи това – в крайна сметка отделните възгледи не си противоречат (съществено). Те само разкриват различни фасетки от процесите и същността на книжовния ни език и различни наблюдателни ъгли към изграждането и съвременното му състояние. В много случаи вербално изразените представи звучат особено втвърдено и поляризирано, което може да бъде обяснено по различни начини. Често се открива прекаленото виране в някои идеологии, които в много случаи не са езиково релевантни. Съществена роля играе фактът, че езикът се разглежда откъснато от редица обстоятелства, произтичащи от взаимодействието между обществото и книжовния език. В това отношение дълго време са пренебрегвани редица позитивистични (напр. статистически) данни, които подпомагат разбирането и проследяването на процесите.

Когато се разглежда въпросът за основата на съвременния ни книжовен език, най-напред би трябвало да се уговорят и уточнят някои базисни представи, от чиито позиции трябва да се подходи към проблема.

1. Най-напред стои въпросът за *прекъснатостта* или *непрекъснатостта* на книжовноезиковото развитие у нас. Тук становищата са две, като помежду им се промъкват още няколко виждания, които обаче са само нюанси на първите. Когато разглеждаме този въпрос, трябва много основно да го свържем с обществото, неговите структури и институции и с образованието, т.е. с т.нар. извънезикови фактори. В това отношение все още само частично е преодолян уклонът, езикът да се разглежда сам за себе си. Нещо повече: извънезиковите фактори не трябва да се разглеждат само като фон на езиковото развитие, а трябва двете линии (на общественото и книжовноезиковото развитие) да се вплетат една в друга. Подтиците за това, езикът да се променя и развива, идват не от езика, а от страна на обществото. Наскоро

* Статията е публикувана в „Юбилеен сборник на Филологическия факултет на Югозападния университет по повод 20-годишнината на специалността „Българска филология“ (Благоевград, 2009, стр. 34–45).

публикувах едно обширно изследване на тази тема (вж. списъка на литературата) и затова тук няма да се спирам на подробности, които съм разработил там.

За да има книжовен език трябва да има две важни предпоставки:

- да има потребност и
- да има потребител.

През Средновековието потребността и потребителите произтичат от най-общо казано институциите и са свързани тясно с тях по отношение на функционирането си. Институциите са (най-общо казано) *черквата и държавата*. След турското нашествие наличните дотогава социални структури и въпросните две институции биват разрушени. Така се заличава потребността, а това довежда и до намаляване на потребителите. Изчезва и едно много важно условие: възможността за образование, която във всички случаи е важна предпоставка за наличието и развитието на книжовния език и за масовизирането на потребителите и потреблението му. Така книжовността и книжовният език изпадат в трайна криза. Обикновено в този случай се заявява контравърдението, че и през времето на турското робство (преди Възраждането) се създават книжовни паметници. Това според мене не противоречи на горната констатация. По начало трябва да сме наясно, че книжовният език не представлява само писмени творби (наричани след време „книжовни паметници“), а книжовният език има своите живи носители, практикуващи, развиващи, пренасящи го напред във времето и умножаващи се. Какво и кого обслужват въпросните паметници след началото на XV в.? Къде е тяхното място във всекидневието на българите? Кой са образователните заведения, които да гарантират мултипликационния ефект при масовизирането на книжовната култура? Къде е онова обществено разслояване, което да се дължи на институционалните потребности? Кой са институционалните потребители? Каква е масата на грамотните? Какви са паметниците – новосъздадени или репродуктивни? Какво е разпространението им? Кога у нас прониква и започва да играе реална роля едно от най-великите открития на човечеството – книгопечатането, дало възможност за евтино, еднообразно и многобройно разпространение на знанията, затворени и съхранени в печатните езикови творения? Има ли книжовно-разговорна среда в обществото? Образованието превърнало ли се е в производителна сила? Редицата от подобни въпроси може да бъде още значително продължена. В посоченото по-горе изследване успоредих книжовноезиковото развитие сред българите и немците. Това доведе до извънредно ясно илюстриране на положението, което разглеждам сега. Докато през Средновековието процесите са сходни, след началото на XV в. се появяват толкова много различия и противопоставяния, че – както с право ще каже някой – нещата стават несравними. Убедено съм стигнал до виждането, че в нашата книжовноезикова история има прекъсване. Това означава, че през Възраждането нашият народ тръгва от началото при изграждането на новия книжовен език от достигнатото тогава състояние на народноразговорната реч, като, разбира се, в това отношение играят определени роли черковнославянският и главно посредством него старобългарският език. Тези роли обаче не бива да бъдат надценявани научно.

2. Вторият важен въпрос е свързан с представата за *книжовния език като обществено творение*. Книжовният език се създава колективно, като в този процес играе особено важна роля факторът време. Виждането, че книжовният език е конструктор или изкуствено построение, е крайно неправилно. При създаването на книжовния език протичат процеси, сходни с процесите при изграждането на отделните диалекти. И в двата случая става дума за *определена общност* (с дадена маса) и *време* (за изграждане, оформяне и стабилизиране на езиковата система). За съжаление нямаме възможност да проследим развитието на диалектите, понеже липсва системна паметникова база

поради неписменото им съществуване. Разбира се, че в двата случая (диалект и книжовен език) има различна специфика, но по същество българският книжовен език по своя тип е също естествено създадена формация. Колкото по-дълго е развитието – а това ще рече: колкото повече са езиковите (речевите) актове, толкова по ясно се очертават отделните характеристики и толкова по ярко изпъква системата. При това системата се развива вътрешно в съзвучие с универсалните закони на изграждането и функционирането на книжовните езици, установени (макар и все още непълно) от теорията на книжовните езици, чието начало е поставено от Пражкия лингвистичен кръг. Особено важно в случая е да се посочи, че не някой нормира книжовния език чрез кодификацията, а самият книжовен език изгражда вътрешната си норма, която в последствие бива кодифицирана (понякога не напълно успешно). За случая могат да бъдат посочени редица моменти от нашата книжовноезикова действителност, които показват безсилието на прескриптивния кодификационен подход. Параден пример е правилото за диференцираната употреба на пълен и кратък член според синтактичната позиция. Макар от кодифицирането му през 1899 г. да са изминали вече 11 десетилетия, това правило и до ден-днешен не е станало книжовноезикова реалност. Ако пък вземем за негово начало граматиката на Ив. Момчилов, където то през 1868 г. е формулирано за пръв път (макар и уклончиво), ще видим, че вече е изминал век и половина, без да са постигнати никакви резултати.

Нормата не е никакъв „филологически“ филтър, привнесен и поставен между обществото и книжовния език. Тя е вътрешно присъща на книжовния език, а кодификаторите (граматици и речникари) са призвани да я отчитат и описват. В това отношение все още има сериозно неразбиране на същността на книжовния език, на неговата норма и кодификация и на взаимодействието му с обществото – негов творец и носител.

3. Когато разсъждавам върху *диалектната основа на книжовния език*, аз имам предвид именно основата, върху която е изграден той, т.е. от която е тръгнал. В това отношение не вземам под внимание всички онези по-нататъшни развития, които по някакъв начин модифицират или размиват тази основа в потока на автономния живот на книжовния език. Напуснал „родното си огнище“ (диалекта) и основал „собствен дом“, книжовният език доразвива наследеното, но вече със своя интензивност, динамика и закономерности.

4. От особено значение за разбирането на въпросите около основата на книжовния език са някои *идеологеми*, които трябва да бъдат посочени и анализирани.

Първата такава идеологема е свързана с началото на книжовния език във времето. Редица изследователи приемат Паисий Хилендарски за основоположник на съвременния ни книжовен език и затова сочат неговата *История славеноболгарска* като начален момент. Самият образ на Паисий е така обрасъл от несвойствени за езиковата същност характеристики, че днес вече е трудно да бъде освободен от тях. Най-важното е да се обърнем към националната ни история и да си припомним разработките на един от най-добрите ѝ познавачи – Николай Генчев, за да се убедим, че средата на XVIII в. е най-неподходящият момент за поставянето на „знаменцето на старта“ на пистата на Възраждането: тогава липсват обществено значими процеси, които да подкрепят такова виждане. Споменаването за „езиковите терзания“ на монаха, трудно може да се приеме като подтик за иницирането както на Възраждането, така и на книжовния език, а като се вгледаме внимателно в казаното, се убеждаваме, че изследователите, привърженици на тази теза, са създали от думите му несъществуващи светове. А самият факт, че езиковата характеристика на Паисиевия текст е твърде различна от тази на

съвременния ни книжовен език и не би могла да се посочи като негов изходен първообраз, още по-ясно илюстрира казаното. От въпросите около Паисий и неговата история се завързва една проблематика, която създава представата за период на надмощие на книжовен език на основата на югозападното наречие. Така се появява и една теория за книжовни школи през първата половина на XIX в., които водели борба около диалектната основа. Така всъщност се абсолютизира разделението на книжовия език от обществото. Наблюденията се извършват само върху писаното слово и се игнорират двуединството на устната и писмената реч в Новото време и актуалните обществени дадености. Да не говорим за това, че метафората „борба“ (а може би това е хипербола?) напълно деформира представите, което ще потвърдят изследователите, познаващи в детайли историята на книжовния език от това време.

Друга идеологема е свързана с *неделимостта* на българския език в миналото и днес. В това отношение позициите са толкова втвърдени, че едва ли към настоящия момент е възможно научно размразяване, каквото обаче самият живот налага ясно. Не вярвам някой българин да е доволен от факта, че в резултат от историческата ни съдба всички на Балканите, които до определен момент са се съзнавали като българи, не са могли да оформят една трайна общност под шапката на една-единствена собствена държава с това име. Но такава е съдбата ни, която не сме си избирали. Затова трябва ясно и точно да кажем, че общността е една от най-важните предпоставки за възникването и утвърждаването на един книжовен език (вж. по-нататък). Ако се обърнем към историята си от последните 130 години и оценим книжовноезиковите процеси, ще установим, че определението „единство“ е именно идеологема, която ни спъва да видим действителността непредубедено и реалистично. Тъй като само споменаването на понятието „македонски книжовен език“ довежда до настръхване и от двете страни на държавната ни граница, е много подходящо да дам тук един напълно неутрален пример, който няма да разбуди страсти и емоции. Всички знаем, че в държавата Люксембург съществува едно феноменално положение: народният език (диалектът) е немски (по-точно мозелско-франкски), а официалният език е френският книжовен език, т.е. люксембургски книжовен език няма, поне нямаше доскоро. Сега обаче ситуацията се промени. От около две десетилетия административно и образователно официално се укрепва т.нар. люксембургски книжовен език (Lëtzebuergesch), който е основан на въпросното немско наречие. Няма да се спирам на редица въпроси, поставящи под въпрос потребността и рационалността на това начинание, като напр. числеността на люксембургците (около 400 000 души), наличната книжнина, създадена през изминалите столетия и десетилетия, функциите на Люксембург в рамките на Европейския съюз (редица институции имат седалището си във Великото херцогство), т.е. битността на френския език като основен работен език в ЕС (а знаем, че много голяма част от люксембургците работи в европейските институции) и т.н. Примерът ми не е самоцелен, а илюстрира именно възможностите за делимост на езиците исторически и днес. А ние не бива да втвърдяваме ситуацията с термини, които ще ни пречат да виждаме, изследваме и изказваме с думи и имена тази реалност.

Ако искаме да допълним тези мисли с факти от Балканите, ще трябва да се обърнем към сръбския книжовен език, който пред очите ни се разпадна на сръбски, босненски и черногорски. Не споменавам чисто политическото творение сърбохърватски, което в действителността никога не е съществувало.

Искам да спомена и още една идеологема, която напоследък се шири особено много: представата за *символичната роля* на книжовния език. Разбира се, че книжовният език има символична роля. Но такава роля има и всяка друга езикова формация – именно езикът е най-жилавият идентификационен фактор. Важно е да

проумеем, че по-важни са прагматичните функции на книжовния език, а именно същността му като комуникационно средство на общността. Едва след това идват и други негови роли и характеристики. Време е да се погледне с реализъм към различните равнища и да се види балансирането им, което се осъществява спонтанно и с течение на времето. В този смисъл на книжовния език трябва да се гледа преди всичко като на потребителско явление (точно както и при диалекта), а различните абстрактни роли и функции да се приемат като съпътстващи – не маловажни, а просто от друг ред.

5. Покрай идеологемата „единство и неделимост“ възниква и представата за общонародната, общобългарската *диалектна основа*. Така стигаме до въпроса, който е цел на тази разработка. И тук позициите са многобройни, но се свеждат в крайна сметка до 3 тези: 1. източнобългарска диалектна основа на базата на централните балкански говори; 2. източнобългарска основа с участие на елементи от западните и югозападните говори, и 3. общобългарска основа. В случая не е необходимо да правя детайлен преглед на отделните виждания, тъй като съм подпомогнат от двете подробни и добре систематизирани разработки на Т. Александрова, излезли през последните години (вж. библиографията на края).

Когато се вглеждам в тези три формулировки, откривам във всяка от тях рационални зърна, т.е. никоя от тях не би следвало априорно да се определи като напълно невярна и нереалистична. Най-напред трябва ясно да се каже, че ако изберем която и да било от тези платформи, тя винаги ще бъде *общобългарска*: нали, за да определим даден диалект като български, той трябва да съдържа преобладаващо общобългарски черти, черти, общи за общността „български народ“. Така дори да изберем едно от първите две виждания, ние винаги ще трябва да отчитаме преобладаващ брой общобългарски елементи. По-важното обаче е свързано с това, да видим основата на книжовния език като система, като начална система. Именно с това е свързана диалектната основа. Ако вземем двете главни диалектни области и поставяме от двете страни на везните книжовноезиковите черти, които приемаме като идващи от едното или другото наречие, не може да се заблудим, че системата – като система – е източнобългарска и по-точно централнобалканска. Характеристиките на глагола (спрежения със съответните окончания, система на ударенията в миналите форми, минали несвършени причастия и др.), съществителните (формите на определителния член – независимо дали в пълната или кратката форма, системата на ударенията), местоименията (*аз, той, тя, техен* и пр.) и пр., и пр. са с ясен източнобългарски произход. По отношение на фонетиката системата е също източнобългарска – не само във връзка с т.нар. променливо *я*¹, ликвидната метатеза, системата на ударението, консонантната система (наличието на почти равен брой палатални и непалатални съгласни), разпространението на вокала *ъ* и др. Изтъкваните като западнобългарски² елементи са именно елементи, а не присъстват в книжовния език в система. При това повечето от тях могат да бъдат оспорени като произлизащи от западните говори. Така например относително (по-)слабата редукция на неударените задни гласни не би следвало да се свързва непременно с тях. Тук по-скоро трябва да търсим взаимодействията между писмена и устна реч. Във всеки случай редукцията на задните гласни спада към съвременните книжовноезикови фонетични закони и представлява част от фонетичната система на книжовния език, а като система отсъства

¹ Съзнавайки ненаучността на този термин, все пак го употребявам последователно поради популярността и краткостта му.

² Тук използвам термините „източнобългарски“ и „западнобългарски“ диалекти, за да изтъкна противопоставянето, като при това под „западнобългарски“ разбирам „западни и югозападни“.

от западните говори. *Me, te, se* вместо характерните източнобългарски форми представляват също книжовноезиково развитие, почиващо на заложеното в правописа реконструкционно положение спрямо старобългарския, т.е. на мястото на старата малка носовка последователно се появява *e*, което по принцип (извън посочените форми) е характерно и за източните и за западните говори. Тук също трябва да се види влиянието на писмената форма, макар че и досега обществото се отнася толерантно към формите „*мъ, тъ, съ*“ и „*ма, та са*“, които се чуват твърде често. Сочените като произлизащи от западните говори деепричастия на *-айки, -ейки* също представляват само елемент, който при това има специална функция (независимо от особено голямата честота на употреба напоследък). Аз не съм убеден, че при тях не се е получило някакъв друг вид наслагване, но засега оставям този въпрос настрана³. Липсата на йотация пред *e* също може да се отнесе към резултатите от взаимодействията между писано и устно слово. От изброените примери се вижда, че ако търсим система в основата на книжовния език, ще открием именно източнобългарска. Сочените като западнобългарски черти са само елементи, които при това в повечето случаи могат да се смятат за вътрешно книжовноезикови развития, довели до резултати, сходни със западнобългарски фонетични характеристики, и то с много нисък относителен дял.

Много от изследователите обръщат внимание на това, че в книжовния език се избягвали локализми, т.е. *ярко диалектни черти*. Такова твърдение много трудно може да бъде доказано. Отново трябва да се каже, че на всички равнища преобладават общобългарски черти в система, което е повече от логично. Същевременно обаче ясно трябва да се отбележи, че ако отчитаме отделни черти, напр. на лексикално ниво, ще трябва всеки път да установяваме надмощието и системността на източнобългарската основа.

6. Моето категорично становище е, че диалектната основа на книжовния ни език е *източнобългарска и по-точно централнобалканска*. Своето виждане съм споделял в различни разработки и съм обосновал най-подробно в споменатото по-горе изследване. В подкрепа на това твърдение, без да се стремя към изчерпателност, ще изброя тук с много кратък коментар най-важните доказателства:

- Книжовният език е свързан с образованието, с наличната образователна мрежа и с мултипликационния ефект от образованието. Данните за броя на училищата в двете части на землището ни в това отношение са еднозначни в полза на източната част.
- Книжовният език не е абстракция, а започва от жива езикова формация – независимо от това, как ще я наречем. Като имаме предвид общественото състояние в етническата ни територия преди и по време на Възраждането, поради много краткото време трудно можем да говорим за изразени градски говори, за оформено разговорно койне, за интердиалект и т.н. Тъй като всяка езикова формация има своите физически носители, от данните за образованието произлиза и логическото следствие, че броят на източнобългарската интелигенция е значително по-голям. В момента работя над едно статистическо изследване по признака „произход (изток/запад)“ на обхванатите от енциклопедията *Българска възрожденска интелигенция*. То за съжаление не напредва с достатъчно бързи темпове, но досегашните резултати потвърждават тази теза.
- До Освобождението поради липса на институционална инфраструктура (държавна, административна, черковна, образователна) не можем да имаме предвид изграждането на единна звучаща книжовна реч. Във всички селища речта е близка

³ С респект гледам към различни разработки, посветени на възникването на деепричастието. Все пак изразявам определен скептицизъм по въпроса.

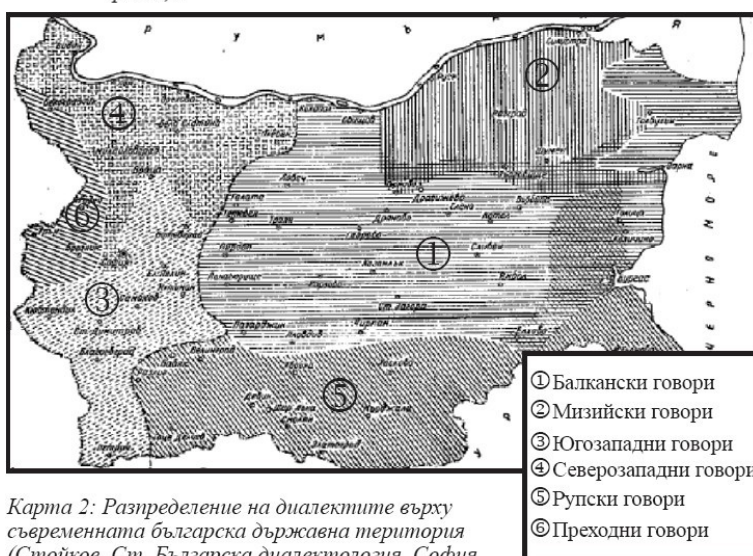
до диалекта, като, разбира се, е обогатена с книжовна лексика, отразяваща новите абстрактни и предметни явления в живота.

- През Възраждането книжовният език се изгражда предимно в неговата писмена форма. В това отношение отново водеща роля играе източнобългарската интелигенция. Анализът на отпечатаните книги, направен от Г. Венедиктов, е повече от категоричен: преобладаващата част от печатните произведения са от източнобългарски автори.
- Статистиката сред авторите на граматика по признака „произход“ също е категорична в полза на източнобългарското наречие: сред 19-те автори на граматика (с малко над 30 издадени граматически труда) има само четирима, произхождащи от западните краища. При това тук става дума за т.нар. от мен „славянобългаристи“ от 30-те години (Е. Васкидович, Неофит Рилски и Хр. Павлович) и автора на един граматически конспект под заглавие *Извод из българската граматика* (ломчанина Н. Първанов).
- От особено голямо значение е Румънският културен център, който играе водеща националноидеологическа, политическа, културна, учебникарска, публицистична и т.н. роля с произтичащо от това книжовноезиково влияние. Ако потърсим създаването на звучащо койне, то такова можем да открием сред струпаната в Румъния елитна българска интелигенция. Особено еднозначни са данните, които ни е предоставила Е. Сюзюр и които аз съм обработил именно по признака произход. Съотношението е 11 : 1 в полза на източнобългарския произход. Това е особено важно, като имаме предвид значението на този център през Възраждането и след Освобождението.
- След Освобождението българската интелигенция от Румъния се премества в България и поради вече натрупания авторитет заема ключови места в новите управленски структури. Затова е достатъчно да се огледат данните за произхода на депутатите, министрите и лицата, заемащи други престижни постове.
- Образованието получава своя система. Училището се централизира и уеднаквява методологически. Организационната структура се оглавява от министерството, университета и другите педагогически училища, които отново налагат вече изградения книжовен език на източнобългарска основа. Започва и институционално кодифициране, което допълнително подпомага този процес. За съжаление ние все още се вираме предимно главно само в отбелязаните там особености, без да ги съпоставяме с цялата книжовноезикова картина. При това писмено трудно може да се проследи диалектната основа, тъй като в правописа е наложено принципно етимологичното начало. Все пак еднозначно източнобългарски са характеристиките на глаголната система, формите на определителния член (особено в мъжки род) и др.

Особено важна е ролята, която играе общността. Когато проследим историческата съдба на новоосновената ни държава, установяваме огромно надмощие по териториално разпространение и по брой на източнобългарското население – включително и в иначе разположената в западната част столица. Това се отнася както за Княжество България (до 1885 г.) и Източна Румелия, така и до Княжество и след 1908 г. Царство България и за Република България. Приложените тук две карти според мене не се нуждаят от коментар (Вж. *Карта 1* и *2*). Поради различни исторически причини

Карта 1: Санстефанска България, Княжество България (до 1885 г.), Източна Румелия и Република България с нанесена ятовата граница

Карта 2: Разпределение на диалектите върху съвременната българска държавна територия (Стойков, Ст. Българска диалектология. София, 2002)

областта Македония, а по-късно Вардарска Македония и Егейска Тракия остават извън формираната общност – независимо от усилията на Екзархията преди Балканските войни. Тук непременно трябва да се подчертае и скоротечността и интензивността на всички политически, културни, образователни и книжовноезикови процеси през ХХ в., както и огромната мощ на масмедияте.

7. Смятам, че изложените особености достатъчно ясно и недвусмислено очертават надмощието на източнобългарското наречие при изграждането на книжовния език. С напредването на консолидирането на общността и с развитието на книжовната реч в нейното двуединство от писмена и устна форма книжовният език все повече се „еманципира“ от своя диалектен „родител“ и заживява свой собствен живот, който се изразява в автономното доразвиване на отделните системи и подсистеми, при което много от особеностите (формулирани в граматиките и речниците под формата на правила) получават нов вид (макар това невинаги да е видно кодификационно). От особена важност е да се отчита фактът, че кодификацията неоправдано се държи твърде консервативно към протичащите процеси. Българската интелигенция доскоро овладяваше най-напред родния си диалект, а едва в процеса на образоването и професионалното си реализиране научаваше и книжовния език. Така според

конкретните нужди тя сновеше между двата кода. Едва през последните няколко десетилетия вече има многобройна интелигенция, която е родена и формирана единствено в кода на книжовния език. Това е напълно ново положение, което променя не само езиковата практика, но трябва да бъде отчетено и на равнището на филологията и кодификацията. Така книжовният език постепенно се превръща в общонароден (т.е. обхващащ всички слоеве и индивиди), като размива своите очертания и се осреднява, сближавайки горната и долната си граница. Масата на ползващите диалектите (всъщност сега диалекти в чист вид няма) вече е извънредно намалела, а самите диалекти са дестабилизирани от влиянието на книжовния език посредством образованието и масмедииите. Независимо от всичко казано, източнобългарската диалектна основа, върху която е легнал книжовният език, продължава недвусмислено да личи под натрупващите се все повече нови книжовноезикови развития. И въпреки всичко, при подробен анализ на различните книжовноезикови равнища винаги ще се отчитат преобладаващи общобългарски черти, защото диалектите са български и следователно преобладаващо споделят общи характеристики. Тук обаче става дума за изходната основа като система.

Литература по разглежданата тема:

- Александрова, Т. За така наречената диалектна основа на новобългарския книжовен език. – *Български език*, 2000, кн. 4, стр. 98–105.
- Александрова, Т. Отношение между книжовния език и диалектите в контекста на проблема за формирането на българската нация през Възраждането. – *Български език*, 2008, кн. 3, стр. 36–43.
- Андрейчин, Л. Взаимодействието между народен език и книжовно влияние при формирането на новобългарския книжовен език. – *Български език*, 1963, кн. 4–5, стр. 345–353.
- Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. София, 1977.
- Босилков, К. За основата на новобългарския книжовен език. – *Език и литература*, 1984, кн. 6, стр. 77–79.
- Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия*. (Съст. Н. Генчев, Кр. Даскалова) София, 1988.
- Венедиктов, Г. Диалектна основа българского литературного языка и болгарское книгопечатание в эпоху Возрождения. – *Вопросы языкознания*, 1971, кн. 4, стр. 73–89.
- Венедиктов, Г. *Болгарский литературный язык эпохи Возрождения*. Москва, 1990.
- Вълчев, Б. Опит за социална характеристика на българското възрожденско общество с оглед изясняването на процесите при формирането и развитието на българския книжовен език. – В: *Проблеми на социолингвистиката, том 3* (Съст. Л. Йорданова). София, 1988, стр. 88–100.
- Вълчев, Б. *Възрожденските граматика на българския език*. София, 2008.
- Вълчев, Б. *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици*. София, 2009.
- Генчев, Н. *Българско възраждане*. София, 1981.
- История на новобългарския книжовен език*. (Авторски колектив) София, 1989.
- Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София, 1994; *Българска граматика*. София, 2002.
- Първев, Хр. За исторически подход към общобългарската народно-разговорна основа на националния ни книжовен език. – *Език и литература*, 1989, кн. 6, стр. 16–26.
- Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София, 2002.
- Теодоров-Балан, Ал. Български изток и запад в книжовния език. – В: Теодоров-Балан, Ал. *Избрани произведения*. София, 1987.